

K ÚLOZE ZEMÍ STŘEDNÍ A JIHOVÝCHODNÍ EVROPY PŘI FORMOVÁNÍ SVĚTOVÉ SOCIALISTICKÉ SOUSTAVY (DO ROKU 1949)

Květa Kořalková

Formování světové socialistické soustavy v letech bezprostředně po druhé světové válce bylo z hlediska mezinárodních vztahů jedním z určujících momentů světového vývoje. Řadu problémů, které dnes objektivně existují uvnitř světové socialistické soustavy, lze správně pochopit jedině při všestrannějším historickém pohledu na jednotlivé stránky formování této soustavy.¹⁾ Nebude sporu o tom, že takový všestrannější pohled může vzniknout jedině v plodné a dlouholeté mezinárodní diskusi, založené na znalosti konkrétního historického vývoje. Můj článek si přirozeně nemůže klást vyšší nároky než upozornit na některé problémy, jejichž řešení si vyžádá ještě mnoho úsilí a mezinárodní spolupráce.

Domnívám se, že je možné odlišit dvě stránky procesu formování světové socialistické soustavy v letech po druhé světové válce, díváme-li se z hlediska jednotlivých zúčastněných zemí. *Vnitřní* stránkou je rozvíjení socialistické revoluce vnitřními silami každé země. *Vnější* stránkou je vztah jednotlivých zemí k Sovětskému svazu jako jediné socialistické velmoci té doby, jakož i vztahy mezi jednotlivými socialistickými zeměmi navzájem. Ponechávám přitom stranou vnější vztahy vytvářejícího se společenství socialistických zemí ke kapitalistickému světu, které sice v řadě případů průběh vnitřní revoluce i vývoj vzájemných vztahů vznikajících socialistických zemí ovlivnily, ale podle mého názoru nikoli rozhodujícím způsobem.

Problém vnitřního vývoje revoluce v jednotlivých socialistických zemích je již poměrně dlouhou dobu předmětem historického bádání i teoretických diskusí v mezinárodním měřítku. Soustředíme-li se jen na oblast střední a jihovýchodní Evropy, která je tématem tohoto článku, bylo v minulých letech vysloveno mnoho polemických soudů o tom, zda šlo původně o revoluci buržoazně demokratickou, „novodemokratickou“, národní a demokratickou nebo lidově demokratickou, která postupně přerůstala v revoluci socialistickou, či zda od počátku šlo o socialistickou revoluci atd. V každém případě ukazuje konkrétní historické zkoumání, že řešení *národní otázky*²⁾ — v podobě národní revoluce u velkých národů a národně osvobozené boje u menších národů — bylo v mnoha případech nerozlučně spjata se *socialistickou revolucí*, která se jevila jako nezbytný sociální předpoklad pro úspěšné řešení základních národních problémů. Připomeňme příklad Ruska, které na počátku 20. století za carského režimu i za Prozatímní vlády 1917 bylo do značné míry závislé na hlavních imperialistických velmocích, kdežto po socialistické revoluci se během krátké doby přeměnilo v jednu ze základních světových velmocí. Vývoj v Jugoslávii podává snad nejvýraznější příklad přímé souvislosti mezi národně osvobozeným bojem a sociální revolucí, v Československu souvisela revoluce v rozsáhlém měřítku s vytvořením vnitřních podmínek vylučujících opakování mnichovské kapitulantské politiky. A o čínské

¹⁾ Podnětně k problémům vývoje světové socialistické soustavy srv. V. Koty k, *K otázce jednoty světové socialistické soustavy*, Slovanský přehled, roč. 50, 1964, č. 5, str. 257—262; V. K o t y k, *Některé aspekty jednoty socialistických zemí v současné době*, Slovanský přehled, roč. 1965, č. 5, str. 257—264.

²⁾ V širokém Leninově pojetí znamená *národní otázka* souhrn životně důležitých problémů, které se v přesně vymezeném historickém období dotýkají zájmů převážně většiny národa a vyžadují bezodkladné řešení.

revoluci jako velké národní revoluci, která umožnila přeměnu země z polokolonie imperialistů v jednu z hlavních světových velmocí, nebude zřejmě pochyb.

V tomto článku mi však nejde o tuto vnitřní stránku *revolucí* v jednotlivých socialistických zemích, nýbrž o vzájemné vztahy těchto zemí k Sovětskému svazu i mezi sebou navzájem při formování evropské části světové socialistické soustavy zhruba v letech 1944—1949. Základní problém vnitřních revolucí zůstává při tomto pohledu poněkud v pozadí, přičemž je třeba neustále mít na paměti postupné rozvíjení revoluce v jednotlivých zemích, i když se o tom výslovně nemluví. Ve zmíněném smyslu lze sledovat formování soustavy socialistických zemí ve střední a jihovýchodní Evropě zhruba ve třech okruzích vzájemných vztahů: a) v oblasti politicko-diplomatické, b) v oblasti hospodářské, c) v oblasti ideologické.

* * *

Z hlediska *mezinárodních vztahů* procházela oblast střední a jihovýchodní Evropy již v letech před druhou světovou válkou a za této války obrovskými změnami. Francouzskou hegemonii na evropském kontinentě ohrozila nejen britská politická konkurence, ale především nový nástup obnoveného německého imperialismu. Útěk francouzského a britského kapitálu ze střední a jihovýchodní Evropy v třicátých letech signalizoval pokles zájmu francouzského a britského imperialismu o tuto oblast, která byla přenechána v podstatě jako sféra vlivu pro Německo.³⁾ Agresivnímu nástupu německého imperialismu padlo za obět „mírovými prostředky“ Rakousko a Československo a v prvních třech letech druhé světové války téměř celý evropský kontinent včetně rozsáhlých oblastí Sovětského svazu. Všechny země střední a jihovýchodní Evropy se v této době staly násilně nebo dobrovolně součástí politického panství Velkoněmecké říše. Jakmile však byl tento nástup zastaven a válečná porážka nacistického Německa se ukázala neodvratnou, vznikalo postupně v oblasti střední a jihovýchodní Evropy — z hlediska zájmů imperialistických velmocí — jakési „mocensko-politické vákuum“.

Scuběžně s tímto vývojem docházelo k obrovskému posílení mezinárodní prestiže a mocenské váhy Sovětského svazu. Sovětská vojska nesla na sobě hlavní tíhu vojenských operací v Evropě v letech 1941—1945 a rozhodujícím způsobem přispěla ke konečnému vítězství protihitlerovské koalice. Stalingradská bitva ukázala celému světu sílu a mohutnost Sovětského svazu, který nejen definitivně zastavil pronikání německých armád do hloubky sovětského území, ale právě v roce 1943 zahájil soustavný pochod na západ. Mezinárodně politické postavení Sovětského svazu v protihitlerovské koalici se neustále upevňovalo a svého vrcholu dosáhlo na konferencích tří šéfů vlád v Jaltě a Postupimí. Pro oblast střední a jihovýchodní Evropy to znamenalo, že jakákoli protisovětská politika nemohla mít v této situaci naději na úspěch ani u vlád ani ve veřejném mínění západních velmocí. Každá realistická politika naopak musela počítat s rozhodujícím poválečným vlivem SSSR v tomto prostoru.

Zatímco v prvním období druhé světové války, před německým útokem na Sovětský svaz, neměly ještě velmocí vyhraněné vztahy k vládám a režimům vztahujícím se k oblasti střední a jihovýchodní Evropy, nastalo od poloviny roku 1941 jasné rozlišení, které ze zemí této oblasti byly velmocemi protihitlerovské koalice pokládány za satelity. Osy a které naopak za spojence. Emigrační vlády Polska, Jugoslávie a Československa⁴⁾ byly velmocemi postupně uznány za jediné představitele svých zemí a jako spojenecké země se podílely na Paktu spojených národů z 1. ledna 1942. Rozpory mezi jednotlivými politickými proudy polského a jugoslávského odboje a emigrace byly nakonec vyřešeny dohodou tří velmocí, takže Československo, Jugoslávie i Polsko zaujaly v roce 1945 plnoprávné postavení mezi zakládajícími členy Organizace spojených ná-

³⁾ Srv. V. Král, *Československo a Mnichov*, Československý časopis historický, roč. VII. (1959), č. 1, str. 28.

⁴⁾ V důsledku pevného mezinárodního postavení československé vlády presidenta Beneše v exilu nevznikly pro Československo žádné komplikace z příslušnosti Tisova režimu na Slovensku ke státům Osy.

rodů. Obtížnější postavení měla Albánie, která byla až dodatečně, definitivně až po skončení války,⁵⁾ uznána velmocemi protihitlerovské koalice. Naproti tomu Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko byly (shodně s Itálií a Finskem) pokládány za satelity nacistického Německa, tj. státy, které musely čekat na mírovou konferenci a podepsání mírových smluv, aby mohly zaujmout plnoprávné mezinárodní postavení. Podle podmínek příměří dohlížely na vnitropolitický vývoj i zahraničně politické vztahy těchto zemí v prvním poválečném období Spojenecké kontrolní komise, složené ze zástupců SSSR, Velké Británie a USA.⁶⁾

Dvoustranné vztahy mezi Sovětským svazem a třemi účastníky protihitlerovské koalice z řad zemí střední a jihovýchodní Evropy, Československem, Jugoslávií a Polskem, byly ještě před skončením druhé světové války upraveny dvoustrannými smlouvami o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci.⁷⁾ V případě Československa byla smluvním partnerem sovětské vlády československá emigrační vláda v Londýně, složená z buržoazních politiků, ale pokládaná současně za jediného oficiálního představitele celého československého odboje. Tento krok sovětské zahraniční politiky jasně naznačoval, že při skončení druhé světové války se v oblasti střední a jihovýchodní Evropy, která byla západními velmocemi přenechána — v důsledku neobyčejného vzrůstu moci SSSR — jako oblast převažujícího sovětského vlivu, budou vzájemné vztahy konstituovat na bázi samostatných, v podstatě národních států. Ve stejném duchu uzavřela sovětská vláda v dubnu 1945 spojenecké smlouvy s jugoslávskou lidovou vládou (reorganizovanou na základě dohody tří velmocí) a s polskou lidovou vládou (ještě před provedením reorganizace). Všechny tři smlouvy byly namířeny proti německému imperialismu a jeho možné obnově, ale současně předpokládaly širokou spolupráci politickou, hospodářskou i kulturní. V prvních dvou letech po skončení války byly uzavřeny rovněž vzájemné dvoustranné spojenecké smlouvy mezi Jugoslávií, Polskem a Československem, přičemž v případě československo-polské smlouvy bylo nutné překonat původní protikladné stanovisko obou vlád v otázce Těšínska. Z hlediska obrovských změn po druhé světové válce, kdy se měnily hranice ne o desítky, ale stovky kilometrů, a kdy milióny obyvatel byly přesídlovány, zdál se československo-polský spor ostatním spojencům dosti malicherným.

Subtěžně s tímto vývojem i s revolučními změnami ve vnitřní politice jednotlivých zemí probíhal také proces vzájemného sblížení zemí střední a jihovýchodní Evropy s odlišným mezinárodním postavením. Albánie se sice hlásila o svá práva spojeneckého státu, avšak byla již v roce 1946 postižena prvními příznaky studené války a její práva jí byla uprána.⁸⁾ Své zahraničně politické vztahy a celou svou pozici samostatného státu spojila Albánská lidová republika v prvních poválečných letech těsně s Federativní lidovou republikou Jugoslávií. Tato úzká spolupráce vyrostla z podmínek druhé světové války, kdy vedoucí činitelé Albánie v podstatě převzali jugoslávský způsob organizace národně osvobozené armády, státních orgánů a řízení celé společnosti. V řadě projevů a prohlášení vedoucích představitelů jugoslávského a albánského státu, jakož i ve vzájemné spojenecké smlouvě z roku 1946, byla proklamována tak dalekosáhlá spolupráce politická, hospodářská a kulturní, že to přesahovalo běžné mezistátní vztahy. Řádné diplomatické styky udržovala Albánie (až do roztržky socialist-

⁵⁾ Albánie byla uznána Sovětským svazem, USA a Velkou Británií 10. listopadu 1945. Srv. K. Kořalková, *Albánie 1944—1945*, Slovanský přehled, roč. 1965, č. 2, str. 110—111.

⁶⁾ Pro vývoj revolucí v jednotlivých zemích nebyla dosud práce Spojeneckých kontrolních komisí dostatečně doceněna, zejména progresivní úloha sovětských zástupců, kteří měli rozhodující slovo v těchto komisích. Je jisté, že svého postavení využívali k podpoře progresivních sil revoluce.

⁷⁾ Srv. K. Kořalková, *Vytváření systému dvoustranných spojeneckých smluv mezi evropskými socialistickými zeměmi (1943—1949)*, Rozpravy Československé akademie věd, Praha 1966.

⁸⁾ Vztahy k západním velmocem, zejména k Velké Británii, se prudce zhoršily po námořních incidentech v průlivu Korfu; řecká vláda Albánskou lidovou republiku neuznávala.

tických zemí s Jugoslávií] fakticky jen se Sovětským svazem a Bulharskem, kdežto ostatní lidově demokratické země neměly samostatná zastoupení v Tiraně; velvyslanci či vyslanci v Bělehradě byli současně akreditováni pro Tiranu.

Tři vznikající socialistické země, které až do ratifikace mírových smluv nemohly uzavírat významnější mezinárodní dohody a smlouvy, tj. Bulharsko, Rumunsko a Maďarsko, rozvíjely rovněž intenzivní styky s Jugoslávií. Z tradic socialistického a komunistického hnutí na Balkáně i z bojových tradic druhé světové války vyrůstala velmi těsná spolupráce vedoucích jugoslávských státníků s představiteli bulharské Vlastenecké fronty. Nedlouho po osvobození Bulharska byla 5. října 1944 podepsána jugoslávsko-bulharská smlouva, která měla téměř všechny atributy spojenecké smlouvy.⁹⁾ Při své návštěvě v Sofii v listopadu 1944 tlumočil Edvard Kardelj návrh jugoslávských činitelů, aby se Bulharsko stalo jednou z republik Federativní lidové republiky Jugoslávie; v této podobě bulharští státníci návrh odmítli. Podepsání mírové smlouvy s Bulharskem bylo z hlediska ostatních vznikajících socialistických zemí zcela formální záležitostí, která existujícím přátelským stykům umožnila dát podobu dvoustranných spojeneckých smluv. Zapojení Bulharska do spojeneckého systému bylo hladkou záležitostí, uzavřenou do poloviny roku 1948, přičemž vzájemné vztahy jugoslávsko-bulharské sahaly v úvahách vedoucích představitelů mnohem dále než k pouhým přátelským mezistátním stykům. Bez vážnějších problémů ve vztahu k ostatním vznikajícím socialistickým zemím se vytvářelo rovněž mezinárodní postavení Rumunska,¹⁰⁾ zatímco situace Maďarska byla obtížnější ve vztahu k Československu a částečně i k Rumunsku. V obou případech projevila opět jugoslávská vláda iniciativu k podepsání prvních kulturních dohod i spojeneckých smluv; teprve poté a po smlouvách bulharsko-albánské, bulharsko-rumunské a rumunsko-maďarské následovaly smlouvy Sovětského svazu, Polska a Československa s bývalými satelity Osy.

Dcevršení celého systému dvoustranných spojeneckých smluv upevnilo mezinárodně právní postavení jednotlivých evropských socialistických zemí i světové socialistické soustavy jako celku. Sovětský svaz se stal rozhodující mezinárodně politickou záštitou zemí střední a jihovýchodní Evropy, jež nastoupily cestu k socialismu. Po vytvoření Německé demokratické republiky 7. října 1949 byly navázány přátelské vztahy také s tímto novým článkem socialistického systému, avšak formální smlouvy o přátelství, vzájemné pomoci a spolupráci nebyly uzavřeny. Podstatnou rolí v tom hrála skutečnost, že s Německem ještě nebyla uzavřena mírová smlouva. Vůči sousedícím zemím byly spojenecké smlouvy v jistém směru nahrazeny historickými prohlášeními vlád Československa a NDR (23. června 1950) a Polska a NDR (6. července 1950), jimiž Německá demokratická republika odsoudila dobytvačnou politiku německého imperialismu, uznala hranici na Odře a Nise i oprávněnost odsunu německého obyvatelstva. Narůstající roztržka s Jugoslávií v závěrečné fázi vytváření spojeneckého systému evropských socialistických zemí však současně ukazovala některé negativní průvodní znaky pevného semknutí lidově demokratických zemí kolem SSSR, což způsobovalo některé komplikace v dalším rozvoji světové socialistické soustavy.

Druhý okruh problémů formující se světové socialistické soustavy, zejména její evropské části, je spjat s *vývojem ekonomickým*. Úroveň ekonomického rozvoje zemí střední a jihovýchodní Evropy, které se od konce druhé světové války seskupovaly kolem Sovětského svazu, byla neobyčejně rozdílná. Sovětský svaz se v meziválečném období během necelých tří pětiletetek přeměnil ze zaostalé země v průmyslovou zemi, ale bezprostředně po druhé světové válce se musel převážně soustředit na odstraňování

⁹⁾ O této smlouvě byla diskuse na jaltské konferenci v únoru 1945 mezi ministry zahraničních věcí tří velmocí protihitlerovské koalice. Později byla označována jen za smlouvu o vojenské spolupráci v době války.

¹⁰⁾ Zejména Československo mělo ihned po druhé světové válce k Rumunsku přátelský vztah, což vyjádřilo také pomocí na pařížské mírové konferenci při formulaci mírové smlouvy s Rumunskem.

válečných škod. Jeho velké nerostné bohatství, poměrně rozsáhlý vnitřní trh i dostatečné zdroje pracovních sil poskytovaly v podstatě neomezené možnosti pro samostatný hospodářský rozvoj. Většina lidově demokratických zemí střední a jihovýchodní Evropy měla — i když na různé úrovni — zaostalé hospodářství s nevyvinutým průmyslem a zastaralým zemědělstvím. Výjimku tvořilo Československo, které do revolučních politických změn vstupovalo (aspoň ve značné části svého území) s rozvinutým průmyslem a intenzivním zemědělstvím. Přitom téměř ve všech lidově demokratických státech bylo třeba řešit rolnickou otázku prostřednictvím pozemkových reforem. K tomu je třeba připočítat zničení velkých oblastí válkou, vedle SSSR zejména v Jugoslávii a Polsku, a tradiční, ale válkou narušené spojení této oblasti se světovým kapitalistickým trhem. První poválečná léta byla proto spojena s vážnými hospodářskými otřesy, inflací, potížemi v zásobování atd.

Nová politická a sociální struktura zemí střední a jihovýchodní Evropy v průběhu rozvíjející se revoluce přinášela s sebou vážné změny i v hospodářské oblasti. První kroky vnitrostátního hospodářského plánování byly ihned spojovány s úsilím o novou zahraničně obchodní orientaci, odpovídající orientaci zahraničně politické. Nic na tom neměnil skutečnost, že například v případě Československa byly zpočátku obchodní svazky s kapitalistickým trhem silnější. Daleko důležitější je okolnost, že lidově demokratické vlády, československá, stejně jako jugoslávská nebo polská, si uvědomovaly *nutnost změny* zahraničně obchodní orientace především na spojenecké státy, tj. na Sovětský svaz a celou oblast střední a jihovýchodní Evropy.¹¹⁾ V roce 1946 převažovala ještě snaha dohodnout se na vzájemně výhodné výměně nejpotřebnějšího zboží, avšak například při prvním zájezdu československého ministra průmyslu Bohumila Laušmana do Jugoslávie a Bulharska v roce 1946 se diskutovaly již otázky širší spolupráce. Významné diskuse vedli sovětskí hospodářští odborníci v Jugoslávii, Rumunsku a Československu v letech 1946—1947, kdy se opakovala slova o nutnosti dlouhodobé spolupráce zemí s plánovaným hospodářstvím.

Lze odůvodněně tvrdit, že již v prvních poválečných letech nešlo jen o přání a dobré úmysly. Nová zahraničně obchodní orientace zemí střední a jihovýchodní Evropy se začala skutečně prosazovat. Výsledkem řady dvoustranných hospodářských jednání mezi Sovětským svazem a lidově demokratickými zeměmi i mezi těmito zeměmi navzájem bylo několik dlouhodobých hospodářských dohod, z nichž nejdalekosáhlejší byla dohoda sovětsko-jugoslávská. Jednání mezi Sovětským svazem a Československem v letech 1946—1947 byla zakončena dlouhodobou dohodou podepsanou 11. prosince 1947 v Moskvě. Československo-bulharská jednání vyústila podpisem dlouhodobé smlouvy o investičních dodávkách do Bulharska 22. dubna 1947. Z hlediska nové orientace zaujímá zvláštní místo souhrn hospodářských dohod mezi Československem a Polskem ze 4. července 1947. Vedle pětileté obchodní dohody o výměně zboží, ujednání o využití tranzitu a používání přístavů v Polsku byla uzavřena dohoda o průmyslové, vědecké a technické spolupráci, jakož i dohoda o budování společných podniků, blíže zatím neurčených. Svým významem a dosahem přesahovaly tyto dohody všechny do té doby sjednané hospodářské vztahy jak Československa, tak i Polska s jinými zeměmi.¹²⁾

¹¹⁾ Budovatelský program z 8. července 1946: „Směr našeho zahraničního obchodu musí být určen tak, abychom měli zaručeno pokud možno stále odbytiště pro své výrobky a stále nákupní prameny pro své dovozní potřeby, které budou nezávislé na hospodářských výkyvech a krizích. K tomu je především nutno pronikavě a všestranně rozšiřovat a prohlubovat hospodářské styky se Sovětským svazem, s ostatními slovan-skými státy a s ostatními státy střední a jihovýchodní Evropy.“ K. Gottwald, *Spisy XII*, Praha 1957, str. 143.

¹²⁾ Na plenárním zasedání polského sejmu zpravodaj zahraničního výboru 29. ledna 1948 prohlásil, že československo-polské hospodářské dohody jsou „obratem v našich vzájemných hospodářských vztazích a nesporně novým, dosud se nevyskytujícím typem mezinárodních smluv, které mohou být vzorem konstruktivního a tvůrčího uspořádání hospodářské spolupráce mezi národy“. *Sprawozdanie Stenograficzne z 35 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 29 stycznia 1948 r.*, str. 22.

Nové momenty do formující se soustavy socialistických zemí v Evropě vnesla hospodářská spolupráce jugoslávsko-albánská. Dohodou z 27. listopadu 1946 byla fakticky vytvořena celní unie mezi oběma státy včetně unifikace měny. Vytvořením šesti základních jugoslávsko-albánských společností — na těžbu ropy, exploataci dolů, elektrifikaci, pro dovoz a vývoz, výstavbu železnic, společná banka — bylo albánské hospodářství v podstatě zapojeno na hospodářství Jugoslávie. Dalekosáhlý charakter měla politická a hospodářská jednání vedoucích činitelů Jugoslávie a Bulharska na ostrově Bledu v červenci 1947. Uveřejněný protokol předpokládal nejen dlouhodobou dohodu o výměně zboží, nýbrž i přípravy k uzavření jugoslávsko-bulharské celní unie, ke koordinaci národohospodářských plánů a k úzké spolupráci v oblasti průmyslu, energetiky, hornictví, zemědělství, dopravy a zahraničního obchodu. O možnostech vytvoření celní unie mezi Bulharskem a Rumunskem se zmiňoval také text spojenecké smlouvy mezi oběma zeměmi v lednu 1948. Podobné úvahy přesahovaly již rámec běžných dvoustranných mezistátních hospodářských styků a mohly se stát základem širší koordinované spolupráce

Dvoustranná jednání hospodářských i vládních delegací se ve většině případů mohla opírat o dlouhodobé národohospodářské plány v jednotlivých zemích. V Sovětském svazu byla v roce 1946 zahájena čtvrtá pětiletka, v Jugoslávii v roce 1947 první pětiletka, v Polsku a Maďarsku byly vyhlášeny tříleté, v Československu a Bulharsku dvouleté plány. I když nebyla vždy zahrnuta všechna odvětví národního hospodářství, týkal se plán vždy rozhodujících odvětví výroby. Rovněž tlak mezinárodních okolností, zejména po odmítnutí Marshallova plánu Sovětským svazem a lidově demokratickými zeměmi, přispíval k dalšímu semknutí hospodářské politiky vznikajících socialistických zemí. S přihlédnutím k těmto okolnostem lze odůvodněně konstatovat, že úspěšně se rozvíjející ekonomická spolupráce na dvoustranném, případně i na vícestranném základě v letech 1946—1947 byla — zejména v souvislosti s narůstající roztržkou s Jugoslávii — narušena vnějšími mimoekonomickými zásahy z oblasti politické. Znamenalo to nejen jednostranné přerušování a vypovězení dohodnutých obchodních a hospodářských smluv s Jugoslávii, ale současně také podvázání iniciativy ostatních zemí. A tak Rada vzájemné hospodářské pomoci, založená v lednu 1949, začala hospodářskou spolupráci evropských socialistických zemí jakoby znovu a několik let byla omezena jen na dvoustranné hospodářské styky na nízké úrovni.¹³⁾

* * *

V *oblasti ideologické* sehrála ve vzájemných vztazích Sovětského svazu a lidově demokratických zemí střední a jihovýchodní Evropy rozhodující úlohu skutečnost, že vedoucími silami ve vnitřní politice těchto zemí se shodně staly marxisticko-leninské komunistické a dělnické strany. Ve vytvářející se soustavě socialistických zemí přerostly tak vztahy mezi vedoucími činiteli jednotlivých komunistických stran z doby Komunistické internacionály, kdy s výjimkou Sovětského svazu tyto strany nebyly u moci, ve vzájemné vztahy odpovědných činitelů států a vlád. Z podmínek druhé světové války existovaly nesporné rozdíly mezi těmi vedoucími komunisty, kteří byli soustředěni v Moskvě ve vedoucích orgánech Komunistické internacionály nebo v exilu, a vůdci, kteří zůstali v domácím prostředí v ilegalitě a ozbrojeném národně osvobozené boji, případně strávili válku v nacistických a fašistických vězeních. Také odlišnost národních podmínek, v nichž jednotlivé komunistické strany za války a v prvním poválečném období působily, vedla někdy k rozdílným stanoviskům vedoucích komunistických činitelů. Příkladem tu opět mohou být otázky hranic, zejména ve vztazích mezi československými a polskými komunisty nebo v případě původního nesouhlasu

¹³⁾ Byli to především českoslovenští zástupci, kteří již na prvních poradách RVHP přednášeli konkrétní návrhy na širší spolupráci, ale byli se svými názory osamoceni. Srv. K. Kaplan, *K počátkům první pětiletky*, Československý časopis historický, roč. XII, 1964, č. 2, str. 175.

vedoucích činitelů Jednotné socialistické strany Německa v roce 1946 s hranicí na Odře a Nise.

Vedení Komunistické strany Sovětského svazu — v čele s J. V. Stalinem — provádělo v prvním poválečném období pružnou a diferencovanou politiku vůči jednotlivým evropským lidově demokratickým zemím, což mělo nesporně pozitivní dosah. Například při návštěvě československé vládní delegace v Moskvě v červenci 1946 vyslovil Stalin názor, že cesta k socialismu nemusí jít vždy přes sověty a diktaturu proletariátu.¹⁴⁾ Nicméně vedoucí činitelé komunistických a dělnických stran lidově demokratických zemí považovali vždy za nutné znát názor sovětských vedoucích představitelů k základním otázkám své vnitřní a zahraniční politiky.¹⁵⁾ Při organizování národního hospodářství a vnitropolitického života se postupně prosazoval obdobný model řízení společnosti, v němž sovětské zkušenosti hrály rozhodující roli. Patrně to bylo zvláště v zemích, kde otázka moci byla již v závěru války jednoznačně rozhodnuta ve prospěch komunistických stran, především v Jugoslávii a Albánii. Bylo to vcelku pochopitelné, protože Komunistická strana Sovětského svazu byla jedinou stranou s vlastními *zkušenostmi* z budování socialismu ve vlastní zemi. Jugoslávská ústava z 31. ledna 1946 se ze všech lidově demokratických zemí nejvíce přibližovala sovětskému vzoru. Jugoslávští činitelé byli z Moskvy dokonce upozorňováni na nebezpečí příliš rychlého postupu své revoluce.

Dvustranné styky mezi vedoucími představiteli komunistických a dělnických stran lidově demokratických zemí nebyly v prvních poválečných letech příliš časté, spíše byly dost náhodné a odpovídaly stupni spolupráce vlád, na nichž se vedoucí komunisté podíleli. Nebude však asi ojedinělým případem, že návrhy a materiály jedné komunistické strany byly v jiné lidově demokratické zemi studovány a používány jako vzory. Například československé znárodnovací dekrety posloužily poslancům Polské dělnické strany v Zemské národní radě jako vzor pro jejich návrhy z prosince 1945. Ze zkušeností československého dvouletého plánu vycházelo opět Bulharsko, takže bulharská dvouletka byla velmi podobná československé. V jiných případech přispěl osobní styk vedoucích komunistických činitelů různých zemí ke zmírnění rozporů mezi těmito zeměmi, jako tomu bylo při schůzce Tita s Rákosim, který žádal jugoslávský zásah v Praze ve prospěch maďarského obyvatelstva na Slovensku, nebo při návštěvě Rákosiho v Praze v polovině 1947, oznámené i v tisku.

Zostřená mezinárodní situace v roce 1947, která se projevovala zejména prohloubením rozporů mezi kapitalistickými zeměmi a vytvářející se soustavou zemí socialistických, vyvolala snahu o pevnější spojení jednotlivých komunistických a dělnických stran a lepší koordinaci jejich práce. Na návrh vedoucích sovětských činitelů bylo koncem září 1947 na poradě v malém městečku jihozápadního Polska (Szklarska Poręba) vytvořeno Informační byro komunistických a dělnických stran za účasti představitelů těchto stran ze Sovětského svazu, Polska, Československa, Maďarska, Jugoslávie, Rumunska, Bulharska, Itálie a Francie. S výjimkou albánských komunistů byli zastoupeni představitelé komunistických stran všech evropských socialistických zemí; účast italských a francouzských komunistů rozšiřovala tuto problematiku o problémy

¹⁴⁾ K. Gottwald na zasedání ÚV KSČ v září 1946: „Soudruh Stalin tehdy řekl, že jak zkušenosti ukázaly a jak klasikové marxismu-leninismu učí, neexistuje pouze jedna cesta, vedoucí přes sověty a diktaturu proletariátu, nýbrž může být za určitých konstelací také jiná cesta. A soudruh Stalin řekl: Právě teď po porážce hitlerovského Německa po druhé světové válce, která na jedné straně stála tolik obětí a na druhé straně odhalila v tak mnohých zemích vládnoucí třídu, zvýšila sebevědomí širokých národních mas. Při takových historických příležitostech se ukazuje mnoho možností a cest pro socialistické hnutí. Kupříkladu uvádí Jugoslávii, Bulharsko a Polsko a výslovně uvedl také naši zem, že zde je možná speciální cesta k socialismu, která nemusí nutně vést přes systém sovětský a přes diktaturu proletariátu, nýbrž může se pohybovat po jiných cestách, jak se již nyní prakticky ukazuje v jiných zemích.“ Cituje M. Soukup, *Některé problémy vzájemných vztahů mezi komunistickými stranami*, Příspěvky k dějinám KSČ, roč. 1964, č. 1, str. 13.

¹⁵⁾ Srv. V. Dedijer, *Josip Broz Tito*. Příspěvky pro biografii, Petrovec 1953, str. 430.

kapitalistického světa; opomenutí mimoevropských zemí, především vlivné Komunistické strany Číny, bylo jednou z nejvážnějších slabín nové organizace. Někteří vedoucí komunisté, jak se v roce 1956 zmínil Palmiro Togliatti, vyjadřovali od počátku své pochybnosti o účelnosti založení Informačního byra; podobně se hovořilo o jisté skepsi některých polských vedoucích činitelů. Vskutku se Informační byro stalo v první řadě nástrojem k prosazování nesprávných Stalinových metod vůči jednotlivým komunistickým a dělnickým stranám.

Projevilo se to zejména v násilné roztržce mezi celým komunistickým světem, který se ukázněně podrobil sovětské politice, a vedením Komunistické strany Jugoslávie. Rozpor mezi sovětskými a jugoslávskými vedoucími činiteli vznikl do značné míry z protikladného pojetí formování světové socialistické soustavy v oblasti politické a hospodářské. Základní koncepce sovětské politiky vůči ostatním socialistickým zemím vycházela výrazně ze zásady *dvoustranných* vztahů, odmítala jakékoli náznaky širšího federativního spojení menších socialistických států a vyzvedávala požadavek naprosté národní svrchovanosti, přecházející v hospodářské oblasti až k prosazování národní autarkie. Koncepce jugoslávských komunistů vycházela ze starších tradic revolučního hnutí na Balkáně, kde překonání národní omezenosti a nacionalistických rozporů bylo životní nutností, a velmi rychle přecházela od dvoustranné spolupráce na nejširším základě ke spolupráci vícestranné, nebo dokonce i k rozsáhlé federaci. Rozpory poprvé propukly otevřeně v druhé polovině ledna 1948, kdy sovětské vedení prostřednictvím komentáře „Pravdy“ dalo najevo svůj negativní postoj k myšlenkám o federaci, které pronášeli vedoucí jugoslávští, bulharští nebo i rumunští komunisté. Z mezinárodního komunistického hnutí byl na následující schůzce vedoucích činitelů těchto zemí v únoru 1948 v Moskvě a zejména na poradách Informačního byra v červnu 1948 a v listopadu 1949 odstraněn nejpotřebnější prvek vzájemné demokratické diskuse. Z oblasti mezinárodního komunistického hnutí se roztržka s Jugoslávií znovu přenesla do mezistátních vztahů, vedla k porušení přijatých spojeneckých závazků, vypovězení spojeneckých smluv a hospodářských dohod a k několikaleté úplné izolaci Jugoslávie od vznikající světové socialistické soustavy.

Nejzávažnějším důsledkem roztržky s Jugoslávií však bylo narušení do té doby v podstatě rovnoprávně se vyvíjejících vzájemných vztahů mezi jednotlivými zeměmi uvnitř světové socialistické soustavy.¹⁶⁾ Prosazování národní výlučnosti šlo ruku v ruce s mechanickým chápáním jednoty socialistických zemí a necitlivým opomíjením specifických národních zvláštností. V perspektivních liniích jednotlivých komunistických a dělnických stran se prosadil jednotný model budování socialistické společnosti, model sovětský, který však odpovídal nejen průmyslové síle Sovětského svazu v období po druhé světové válce, ale současně také specifické historické situaci carského Ruska, jeho původní ekonomické slabosti a poměrně málo rozvinutým tradicím politického života, jakož i podmínkám kapitalistického obklíčení Sovětského svazu v letech mezi oběma světovými válkami. Nepřihlédlo se rovněž v dostatečné míře k tomu, že existence mohutné socialistické velmoci s velkou vahou v mezinárodních vztazích a existence celé skupiny socialistických států sama o sobě prolamovala tíhu kapitalistického obklíčení a umožňovala spolupráci i vzájemnou pomoc socialistických zemí na mnohem vyšším stupni.

Přítom se zdánlivě právě v letech 1948—1949 politická situace v evropských socialistických zemích vyjasnila. Únorovými událostmi 1948 v Československu byl ve všech lidově demokratických zemích v podstatě zakončen boj o moc a komunistické a dělnické strany se staly jedinou rozhodující politickou silou v těchto zemích. Formování světové socialistické soustavy dospělo do své — v geografickém smyslu —

¹⁶⁾ „V procesu utváření nového řádu a hlubokých revolučních přeměn společenských vztahů bylo nemálo obtíží, nevyřešených úkolů a přímo chyb, a to i ve vzájemných vztazích mezi socialistickými zeměmi, nesprávností a chyb, které snižovaly zásadu rovnoprávnosti ve vztazích mezi socialistickými státy“, konstatovala deklarace vlády SSSR z 30. října 1956. *Dokumenty sovětské zahraniční politiky 1945—1961*, Praha 1962, str. 113.

závěrečné fáze vznikem Čínské lidové republiky 1. října 1949 a vznikem Německé demokratické republiky 7. října 1949. Komunistická strana Jugoslávie a celá Federativní lidová republika Jugoslávie, která se odmítla podříditi prosazované jednotě socialistických zemí v tehdejší smyslu, se ocitla mimo řady světové socialistické soustavy. V jednotlivých lidově demokratických zemích byly odstraněny „úchytky“ v podobném směru — v Bulharsku (Trajčo Kostov), v Maďarsku (László Rajk), v Albánii (Koçi Džodže); z nacionálních a liberálních „úchylek“ byli obviněni a z vedoucích míst odstraněni někteří přední činitelé v Polsku (Władysław Gomułka) i v Rumunsku (Patrașcanu). Nejen v Sovětském svazu, ale i v ostatních evropských socialistických zemích byl další vývoj až do roku 1953, zčásti až do XX. sjezdu KSSS v roce 1956, nebo i déle poznamenán deformacemi, pro něž se vžilo označení „kult osobnosti“ nebo „stalinismus“.

Vývoj světové socialistické soustavy od roku 1948/49 nelze přirozeně vidět výhradně nebo převážně jen z hlediska uvedených deformací. V jednotlivých socialistických zemích i ve světové socialistické soustavě jako celku bylo v této době dosaženo značných pozitivních výsledků, a to navzdory těmto deformacím. Léta, která od zkoumaného období formování světové socialistické soustavy bezprostředně po druhé světové válce uplynula, však ukázala, že bez „kultu osobnosti“ a „stalinismu“ mohly být tyto pozitivní výsledky mnohem větší a mnoha pozdějším těžkostem se mohlo zabránit. Nelze rovněž přehlédnout vliv celkové mezinárodní situace, především podmíněk vystupňované studené války v letech 1948—1949, na způsob úpravy vzájemných vztahů mezi Sovětským svazem a ostatními socialistickými zeměmi v tomto období. Tehdejší mechanicky uplatňovaná jednotá zemí světové socialistické soustavy je sice dnes již překonanou etapou vývoje, ale některé důsledky z tehdejšího období nese světová socialistická soustava v sobě až do dnešních dnů.